

ТЕОРЕТИЧНА РЕПЛІКАЦІЯ КУЛЬТУРОЛОГІЇ У ВІТЧИЗНЯНОМУ ОСВІТНЬОМУ ДИСКУРСІ

Висвітлюються особливості пострадянського освітнього дискурсу культурології. Досліджується ступінь соціально-культурної зумовленості формування культурологічної освіти. Аналізуються концептуальні основи легітимації культурології в дидактичній літературі.

Ключові слова: культурологія, культурологічна освіта, дискурс культурології, культурологічна дидактика, теоретична реплікація, риторичне знання.

Освещаются особенности постсоветского образовательного дискурса культурологии. Исследуется социокультурная обусловленность формирования культурологического образования. Анализируются концептуальные основания легитимации культурологии в дидактической литературе.

Ключевые слова: культурология, культурологическое образование, дискурс культурологи, культурологическая дидактика, теоретическая репликация, риторическое знание.

The features of postsoviet of educational discourse are reported on the basis of comparative analysis of realization of culturology. The degree of sociocultural conditionality of forming of culturological education is investigated. The conceptual grounds of legitimation of culturology are analysed in didactic literature.

Key words: culturology, culturological education, discourse of culturology, culturological didactics, theoretical replication, rhetorical knowledge.

Українська культурологія, виходячи з аналізу її теоретичних джерел та ментальної традиції, яку вона презентує, а також зважаючи на форми її соціальної адаптації, не є оригінальним феноменом і трансформується в унісон з тими інтенціями, які виникли в період деформації та демонтажу радянського культурно-ідеологічного порядку. Так само, як і російська культурологія, вона поки що не демонструє теоретико-методологічної однозначності. Про це свідчить сам перелік імен тих, кого пов'язують з культурологією, наприклад В. Андрущенко, Ю.Богуцький, Ю.Бистрицький, В. Горський, С. Кримський, В. Овсійчук, Ю. Павленко, М. Попович, В. Скуратівський, В.Шейко та ін. Водночас, на відміну від російської, вона не претендує на принципову альтернативність традиційним науковим підходам у визначенні стратегії дослідження культури. Проблемність культурології в різних аспектах предметніше окреслена в дебатах росій-

ських дослідників [2,5,7,8,9,11]. Визначені ними теоретичні підходи в опануванні цієї сфери знань дедалі більше відображають її перспективи. Утім, якщо шляхи наукової адаптації культурології в Росії та Україні виявились дещо відмінними, то сприйняття її як освітнього проекту є доволі солідарним в обох країнах.

Метою цього дослідження є аналіз адаптації концепту культурологія в освітній системі як такої, що в найадекватнішій формі відображає її своєрідність. Зважаючи на поставлену мету, предметом уваги є не стільки методологічні особливості та дисциплінарний статус культурології, про які автори вже доводилось писати [3,4,12], скільки її засадничі ідеї, які представлені в енциклопедичних та дидактичних текстах і концептуально репрезентують гуманітарні тенденції в пострадянському соціокультурному просторі.

Категорія «дискурс», яка, очевидно, набула поширення завдяки своїй багатозначності та змістовній гнучкості, передбачає суспільну контекстуальність, комунікаційну ситуативність, інформаційну актуальність, інтерпретативність та певну незавершеність. У науковій літературі він оцінюється як складний комунікативний процес, реалізація якого має наслідком формування певних змістів, що виникають у соціальному середовищі і легітимізують певний порядок. Дискурсивний аналіз надає можливість звернути увагу на практику сомоописування суспільствами або їх групами. На наш погляд, дискурс на мікро-рівні відображає суттєві характеристики макро-культурної ситуації, що дозволяє розглядати його як спосіб репрезентації культури. У такому разі йдеться про можливість визначення епістемологічного статусу культурологічного знання в процесі його соціальної реалізації. У поле зору мають потрапити не стільки формалізовані культурні норми, змістовність яких виявляється при безпосередньому спостереженні або описуванні, а ті, які є неочевидними, мінливими, позараціональними, але від того не менш дієвими. Отже, інтерес викликає не декларований зміст, а контекст, який містить інформацію про ті приховані конфлікти, що визначають стереоскопічність соціальної процесуальності культури. Тобто будь-який дискурс можна розглядати як спосіб репрезентації змісту.

Історія побутування ідеї культурології в остання десятиліття доводить, що інтерес до неї пов'язаний не з продуктивністю нових підходів до усвідомлення культурних реалій, а з популярністю самого концепту «культура» наприкінці ХХ ст., який визначає перспективи багатьох сучасних соціогуманітарних сфер знання. З культурологією пов'язують фундаментальні зрушення в сучасній епістемології, що визначають зміст «антропологічного пово-

роту» в науці. Культурологія в різних лінгвістичних варіантах її інтерпретації набула підтримки в експертному співтоваристві й асоціюється з певним стилем наукової публіцистики. Часто культурологічним визначають зміст мистецьких акцій, особливо в тих випадках, коли вони не обмежуються суто художніми завданнями. Як культурологічні в офіційній лексиці фігурують деякі аспекти соціальних проблем, а також процеси, що характеризують неоднозначність ситуацій, з якими стикається людина. Але найорганічнішою є культурологія в переліку спеціальностей пострадянської вищої школи. Отже, очевидною є певна відмінність між спеціальною та популярною версіями культурології.

Прихильники ставлення до культурології як до наукової системи знань доводять, що, на відміну від філософії культури, вона є емпіричною наукою і має посісти місце поруч із соціологією, історією, психологією; водночас є відмінною від західноєвропейських та американських наук про культуру, але може розглядатись як органічне продовження сформованих у їх межах концепцій; ця система знань, на їх думку, адекватно презентує вітчизняну гуманітарну традицію, але не заплямована ідеологічною залежністю, як це сталося з іншими гуманітарними науками за радянських часів, та досить віддаленою від впливу влади [5,6,7]. Отже, однією з основних проблем, яку ми маємо з'ясувати — ступінь іноваційності ідеї культурології в пострадянському гуманітарному полі, а точніше — зміст ідеологічних конструктів, які вона пропонує у своєму популярному науковому варіанті — в освітньому дискурсі.

Аналіз методологічних пошуків представників культурології свідчить на користь висновку про те, що саме дидактична література впродовж останніх десятиліть формує основний теоретичний арсенал культурології як науки. Принаймні кількість підручників та посібників, у назвах яких зазначена категорія «культурологія», значно перевищує кількість дисертаційних досліджень та монографічних робіт стосовно її методологічних основ. Це можна сприймати як своєрідну інверсію тієї комунікативної моделі наукової діяльності, що існувала за радянських часів, де творення та ретрансляція наукового знання були розділені між академічною та вузівською системами, внаслідок цього створювались певна соціальна ієрархія в науковому середовищі та система престижностей дослідницьких практик, підтримуваних державною концепцією науки. Зміна ролі держави в організації науки призвела до поступової ерозії цієї системи, прикладом чому, власне, і є спосіб наукової концептуалізації культурології впродовж останніх десятиліть.

Але ж підручник не передбачає формулювання дослідницьких завдань. Це, у першу чергу, посередник у «символічному обміні змістами» між суспільством та наукою. Як система компілятивних знань, підручник має сприяти формуванню «потрібних» суспільству стереотипів, які надають можливість його представникам забезпечити певний рівень самоідентифікації.

Очевидно, теоретичну автономність навчального забезпечення культурології можна пояснити і тим, що в освітній сфері вона виникла раніше, ніж набула свого наукового обґрунтування. Тобто є підстави вважати, що в історії культурології недооціненим виявляється сюжет її освітньої реалізації. Визначення культурології, що містяться в навчальній літературі, демонструють певну незалежність авторів у виборі напряму методологічних пошуків та підходів у конструюванні проблематики культурології та шляхів її вирішення. Привертає увагу й те, що в довідкових та енциклопедичних варіантах освітній проект культурології описується як оригінальний, принаймні такий, який не має очевидних аналогів у світі, на відміну від паліативності наукової культурології, надзвичайно складна та заплутана передісторія якої пов'язує її із зарубіжними аналогами. Але слід звернути на ту обставину, що в освітньому вимірі культурологія під різними назвами реалізується у двох варіантах: як складова нормативного циклу загальногуманітарного блоку навчальних планів усіх спеціальностей і як окрема спеціальність.

Попри термінологічний збіг, усе ж варто розрізняти ці два сюжети історії культурологічної освіти. Культурологія як номенклатурна дисципліна нагадує про тривалий процес гуманітаризації вищої, у першу чергу технічної освіти, що мав місце в СРСР у 80-х рр. ХХ ст. Не випадково, що найоперативніше нову дисципліну почали опановувати великі технічні вузи з високим рівнем концентрації викладачів суспільних наук. Жодним чином не заперечуючи значимості теоретико-методологічних пошуків науковцями провідних технічних вузів у галузі культурології, усе ж не варто перебільшувати їх результативності: склад кафедр, які забезпечували читання цієї дисципліни, упродовж багатьох років залишався незмінним, а викладачі, що презентували нову дисципліну — ті самі, що тривалий час викладали «марксистсько-ленінські науки про суспільство». До того ж, на початку 90-х рр. до викладання нової дисципліни залучали фахівців з різних наукових галузей гуманітарного спрямування, які також довільно трактували її зміст, в основному спираючись на досвід використання поняття культура у спеціалізованих галузях знань. Таким чином, ані методологічно, ані професійно

читання курсу впродовж першої половини 90-х рр. забезпечено не було. Принаймні є підстави говорити про те, що в такому викладі культурологія втілювала риторичну практику викладання ідеологічних дисциплін радянських часів.

Формування концептуальних підвалин нової дисципліни відбувалося, хоча і не системно, на певному теоретичному та символічному підґрунті. Принципово важливим є врахування статусу нової дисципліни: вона посіла в навчальних планах те саме місце, що й колишні ідеологічні предмети. Номенклатурний статус передбачав і нормативний зміст. І хоча освітній стандарт цієї дисципліни в Росії був розроблений в 1993 р., а в Україні відсутній до сьогодні, це не спричиняє відмінності в ставленні влади до культурології. Судячи зі змісту варіантів російських стандартів та зважаючи на трансформації її назви в Україні, можна дійти висновку про те, що вона була покликана виконувати функцію ідеологічного забезпечення стратегії державного розвитку. Так, наприклад, красномовно виглядає дифузія культурології від початкової редакції — «Українська та зарубіжна культура», — до сьогоденішньої «Історія української культури».

Цікаво, що зміна відбулась під час останнього перегляду нормативного змісту освіти у 2009 р. на хвилі наближення української системи до європейської. У свої роздумах про вільну траєкторію студента Міністр освіти і науки І.Вакарчук сформулював своє бачення змісту дисциплін, що мають «гуманітарний характер, але разом з тим вони є необхідними для будь-якого фаху. Хоча сьогодні й вони потребують модифікації та розширення змісту» [1]. «Доцільно, на наш погляд, замінити у вищій школі вузькоспрямований обов'язковий курс «Історія України», який безпосередньо дублює шкільний, на фундаментальніший курс «Історія української культури», де під словом «культура» слід розуміти не лише мистецьку діяльність чи літературну творчість, а весь спосіб життя української спільноти, включно з культурою політичною, релігійною, військовою, науковою. Саме такий курс дасть можливість побачити історію української культури в усій її багатобарвності та звивистості, окреслить зв'язки з європейським і світовим контекстом» [1] — так мотивувався перший варіант оновленого переліку гуманітарних дисциплін. Тобто курс «Історія української культури» розглядається як такий, що більше відповідає сучасному стану «світоглядних» дисциплін і мав би замінити соціально-політичну «історію України». Очевидно, варіант трансформування змісту самої вітчизняної історії чомусь не розглядався. Але це компенсувалося змістовною редакцією як культурологічного предмета, так і курсу філософії, че-

рез який мала б висвітлюватися «історія інтелектуальних ідей». У контексті «завдань», які ставились перед культурологічною дисципліною, очевидно, що вона сприймається не в її теоретико-методологічній самостійності, а розглядається як ресурс для політико-ідеологічного маневру, оскільки поняття культура, як виявляється, можливо наповнювати будь-яким потрібним змістом безвідносно до наукової практики її осмислення. Так само, але вже під гаслами подолання етноцентризму на користь антропоцентризму, і новий Міністр освіти та науки Д. Табачник вважає можливим «деполітизувати і зробити підручники об'єктивними, гуманними».

Отже, запропонований Міністерством освіти і науки перелік обов'язкових дисциплін, які мали б давати «світоглядні знання та уявлення» складався, якщо не брати до уваги мовні предмети, з історичних за своїм спрямуванням курсів, за винятком самої історії. Решту дисциплін «за вибором студента», які мали б охоплювати «всю гуманітарну складову», передбачалось, що пропонуватиме ВНЗ, причому цей список, на відміну від обов'язкового, «повинен забезпечуватися відповідними навчовими школами». Принципи науковості щодо нормативних предметів, очевидно, не є принципово важливими. І хоча в остаточному вигляді державний стандарт змісту освіти був відкоригований, до нього, усе ж, під тиском історичного освітянсько-наукового лобі долучили історію України, його принципова змістовна ретроспективність та функціональна ідеологічна спрямованість тільки посилились. Ця ж тенденція з кінця 90-х рр. ХХ ст. вже стала провідною для гуманітарних складових нормативного циклу російської вищої освіти.

Ознайомлення з концепціями найпопулярніших підручників Росії та України з культурологічних дисциплін переконує в тому, що в них закладені хоча і різні за спрямуванням, але подібні за принципами моделі. Зазвичай, незалежно від назви, вони змістовно розділяються на теорію та історію культури. На наш погляд, саме така послідовність викладу матеріалу нагадує про методи опанування соціогуманітарного знання, які напружені в радянській освіті. Туга за цілісністю, за завершеною системністю, пошук закономірностей та всеохоплюючий детермінізм, безкінечне уточнення категорій заради узагальнюючого їх варіанта тлумачення — це лише невелика частка тих смислових кодів, які виявляються в теоретичній частині підручників.

З іншого боку, концепції історії культури дещо відрізняються. Російські автори намагаються протиставляти світову та вітчиз-

няну культури, українські — прагнуть об'єднати ці контексти. Отже, можна говорити про різні «надзавадання», які вирішують обидві держави у своїх символічних проєкціях. З одного боку, російська ідеологема передбачає самоутвердження через пошук цивілізаційної самобутності, тому наголошується на відмінностях російської культури та намаганні моделювати на противагу європоцентристській концепції історії росієцентристську. З іншого — історико-ідеологічне самоутвердження української державності відбувається на основі порівняльної характеристики вітчизняних традицій з європейськими з наголосом на єдності культурно-історичних потоків. Якщо зміст історичних складових культурологічних дисциплін є відмінним, то сама логіка побудови відповідних розділів підручників, спосіб аргументації та теоретична основа виявляються дуже подібними.

При цьому слід звернути увагу і на неоднозначну цінність історичних розділів у культурологічній дидактичній літературі. Зазвичай, за обсягом історія світової або зарубіжної культури дорівнює або є ненабагато більшою за сюжет з вітчизняної історії. Проте масштаб описуваних подій та явищ явно нерівноцінний. Але в такому разі світова культура є лише контекстом для вітчизняної, що за будь — якої редакції назви підручника або посібника, безумовно, сприяє створенню певних ідеологем. Виклад історії культури в підручниках з культурології за принципом організації матеріалу мало чим відрізняється від звичних викладів соціально-політичної історії, але виглядає дещо легковажнішим, більш спрощеним, менш доказовим і часто-густо не виправдано суб'єктивним. Загалом, маніпулювання «великими історичними величинами» дещо нівелює зміст самого поняття історія, яка в такій редакції є лише стилістичною умовністю, що надає можливість упорядкувати навчальний матеріал у більш звичному для сприйняття форматі. Загалом, історичні розділи претендують на виклад певної схеми усвідомлення світового культурного процесу як необхідної для розуміння значимості вітчизняної історії культури. Отже, історія виявляється не самостійним розділом, і навіть не ілюстрацією теоретичних положень та категорій, а своєрідною культурфілософією або філософією історії, зорієнтованою на апологетику ідеї культурно-історичної самобутності.

Методологія підручників та посібників призначених для забезпечення загальногуманітарного блоку навчальних планів свідчить про те, що вихідними теоретичними постулатами в більшості з них є ті, які, з одного боку, є доробком радянської науки, перш за все пов'язаної з іменами вчених, які займались систем-

ними розробками загальних та, меншою мірою, конкретними проблемами культури, а з іншого — стилістично трансформована марксистсько-ленінська теорія культури — як утілення певної філософсько-ідеологічної парадигми. І те й інше можна вважати джерелами того методологічного міксу, який утворився на початку 90-х рр. ХХ ст. під назвою культурологія, на перший погляд, відповідав сучасним тенденціям розвитку науки й освіти, які не передбачали якоїсь концептуальної монополізації. Власне культурологія за радянських часів була своєрідною езоповою мовою науки, яка дозволяла уникати догматичності марксизму в дослідженні будь-якої соціальної або гуманітарної проблеми. Але в наступний період її ідеологічна альтернативність виявилась досить зручною для офіційного проекту деідеологізації наукової й освітньої сфери.

Показовим у цьому випадку є зміст підручника «Основи марксистсько-ленінської теорії культури» 1986 р., який демонструє поступову ерозію марксистського фундаменталізму, що має прояв у використанні поряд зі звичною формулою «буржуазної» науки також більш нейтральної — «немарксистської» науки [10]. Так само впродовж 90-х рр. змінилась практика викладу основних ідей колишніх ідейних опонентів — від описання їх робіт і загальної характеристики на основі висловлювань та окремих цитат до повноцінних перекладів і видання їх праць. Водночас, дедалі більше підручники та посібники моделювали повністю протилежну ситуацію: згадки про радянську теорію культури майже зникають, посилено культивуються західні теоретичні схеми та моделі культурологічного знання. Звернення до імен «класиків» культурної антропології та соціології культури стало таким же ритуальним, як і свого часу — до імен класиків марксизму-ленінізму.

«Стовпами» культурології в більшості підручників фігурують в основному філософи. Серед них є ті, внесок у формування культурології яких вважається особливо важливим: В.Данилевський, О. Шпенглер, А.Тойнбі, П.Сорокін, засновники психоаналізу, європейські та російські релігійні філософи, деякі представники неомарксизму, іноді самі «класики марксизму». Очевидний теоретичний еkleктизм з опорою на формаційні теорії, які претендували на синтетичний виклад культурних проблем історії суспільства, — також можна вважати спадковим від радянської науки про культуру, з її орієнтованістю на філософські проблеми та зневагою конкретних методів дослідження. Зазвичай, серед численних ідей, які виявились найпопулярнішими в освітньому дискурсі культурології, обов'язково представлені і ті, що незалежно від рівня їх струк-

турованості, оригінальності або реальної причетності до науки від-повідують одному критерію: вони належать вітчизняним авторам, зокрема тим, що представляють «національну ідею». Так, серед попередників російської культурології зазвичай фігурують філософи «срібного віку». Серед українських — часто згадуваними є, наприклад, Г.Сковорода, Т.Шевченко, М.Костомаров, П.Куліш, «літературні романтики», етнографи, історики, фольклористи XIX ст. — початку XX ст., класики літератури. Це можна розцінювати як своєрідне продовження притаманної радянській науці апологетики винятковості «своєї» інтелектуальної традиції, заради ствердження не стільки наукової справедливості, скільки збільшення символічного капіталу держави. Очевидно, що в обґрунтуванні нової дисципліни та її структурі проглядає матриця вітчизняного «суспільствознавства».

Освітня номінація культурології дозволяє характеризувати її як репрезентативну систему знань. Ідеться про те, що форма стосовно змісту має директивне значення. Такого роду знання є принципово репродуктивними, тобто існуючими переважно в дискурсивній формі; не демонструють теоретичної цілісності, не передбачають концептуальної завершеності, не мають чітких критеріїв дисциплінарного визначення, є теоретично аплікативними і не призначеними для подальшої апробації, але створюють простір для спілкування і демонструють комунікативну полістилістичність, а головне — досить умовно презентують якусь чітку світоглядну систему. Через розмитість її ідейних основ така система базується більшою мірою на ментальній традиції всіх учасників діалогу і тяжіє до асоціативної відповідності умовиводів, ніж до фундаментальної аргументованості висновків.

Таким чином, організація інформаційно-комунікативного середовища виявляється визначальною у формуванні сучасної культурологічної системи знань. Контекст стає важливішим за текст. У такому варіанті пошук новизни зведений до випробовування риторичних прийомів, які необов'язково передбачають корегування або суттєву зміну самого методологічного каркасу сталої пізнавальної системи. У цьому власне і полягає теоретико-методологічна реплікативність культурології, якщо мати на увазі ідейну ауторепродукцію, відтворення у відповідній до трансформованого соціокультурного контексту формі сталого теоретичного змісту.

Список літератури

1. Вакарчук І. Якість освіти і вільна траєкторія студента [Електронний ресурс] / І. Вакарчук // Українська правда. — 2009. —

- 28 квітн. — Режим доступу до газети: <http://pravda.com.ua/news/2009/4/27/93927.htm>
2. Запесоцкий А. С. Образование: философия, культурология, политология / А. С. Запесоцкий. — М. : Наука, 2002. — 456 с.
 3. Кравченко О. В. Проблеми наукової інституалізації культурології / О. В. Кравченко // *Культура України : зб. наук. пр.* — Х. : ХДАК, 2009. — Вип. 27. — С. 48–56.
 4. Кравченко О. В. Транзитарна парадигма культурології / О. В. Кравченко // *Вісн. Харк. держ. акад. культури : зб. наук. пр.* — Х. : ХДАК, 2009. — Вип. 26. — С. 96–106.
 5. *Культура, культурология и образование (материалы «круглого стола») // Вопр. философии.* — 1997. — №2. — С. 3–56.
 6. *Культурология. XX век. Энциклопедия. Т.1 / сост. С. Я. Левит.* — СПб. : Универ. книга ; ООО Алетейя, 1998. — 447 с.
 7. *Культурология как наука: за и против / под ред. А. С. Запесоцкого.* — СПб. : СПбГУП, 2009. — 108 с.
 8. *Культурология сегодня: Основы. Проблемы. Перспективы / Рос. акад. упр., Гуманит. центр, каф. культурологии / ред. кол.: И. Н. Лисаковский (отв. ред.) и др.* — М, 1993. — 146 с.
 9. *Материалы науч.-метод. конф. 16 января 2001 года, Санкт-Петербург.* — СПб. : Санкт-Петербургское философ. общество, 2001. — Вып. 11. — С. 205–208.
 10. *Основы марксистско-ленинской теории культуры / А. И. Арнольдов, Э. А. Баллер, Л. П. Буева и др.; под ред. А. И. Арнольдова, А. С. Фриша.* — М. : Высш. шк., 1986. — 336 с.
 11. *Осокин Ю. В. Современная культурология в энциклопедических статьях / Ю. В. Осокин.* — М. : КомКнига. — 2007. — 384 с.
 12. *Шейко В. М. Культурологічні трансформації в сучасній Україні: стан та перспективи / В. М. Шейко, О. В. Кравченко // *Культура України : зб. наук. пр.* — Х. : ХДАК, 2009. — Вип. 26. — С. 5–16.*

Надійшла до редколегії 10.03.2010 р.